

**ERKEN DÖNEM ŞİA HADİS KAYNAKLARINDA GAYBETE DAİR
RİVAYETLERİN MEVCUT OLMAMASI PROBLEMİ ÜZERİNE:
KÜLEYNÎ VE NU'MÂNÎ ÖZELİNDE**

**ON THE PROBLEM OF THE NONEXISTENCE OF AKHBÂR ABOUT
OCCULTATION IN EARLY SHĪA HADĪTH SOURCES: SPECIFIC TO
KULEYNĪ AND NU'MÂNĪ**

Abdülhamit Erdinç

Doktora Öğrencisi, İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri, İzmir/Türkiye
keremerding@yahoo, <https://orcid.org/0000-0002-4738-5142>

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 03 Eylül 2022 / 03 September 2022

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Kasım 2022 / 12 November 2022

Yayın Tarihi / Published: 20 Aralık 2022 / 20 December 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Aralık 2022 / December 2022

Cilt: 6, Sayı: 2 Volume: 6, Issue: 2, Sayfa / Pages: 393-420

Cite as / Atıf: Erdinç, Adülhamit. "Erken Dönem Şia Hadis Kaynaklarında Gaybete Dair Rivayetlerin Mevcut Olmaması Problemi Üzerine: Küleynî ve Nu'mânî Özelinde [On the Problem of the Nonexistence of Akhbâr About Occultation in Early Shīa Hadīth Sources: Specific to Kuleynī and Nu'mânī]". Kocaeli İlahiyat Dergisi- Kocaeli Theology Journal, 6/2 (Aralık/December 2022), 393-420.

İntihal: Bu makale, intihal tarama programlarıyla taranmış ve intihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned with plagiarism screening programs and plagiarism has not been detected.

Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği yazar(lar) tarafından beyan olunur

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Öz

Şii gruplar arasında Ehl-i sünnet'ten farklı olarak ele alınan dinî liderlik (İmâmet) meselesi, buna bağlı olarak Resûlullah'tan sonra kimin halife ve imam olacağı hususu Şîa'nın en önemli meselesi olarak karşımıza çıkmaktadır. Ehl-i sünnet açısından Hz. Peygamber (s.a.v.) ölüm döşegindeyken bu sorun bey'at ve şûra mekanizmaları devreye sokularak çözüme kavuşturulmuştur. Ancak ashâbın çözümünü reddeden ve bu tasarrufu bir "gasp" aracı olarak görüp karşı çıkan İsnâaşeriyye İmâmiyyesi son tahlilde Ehl-i beytin hakkını teslim etmediklerini iddia ederek sahâbenin çoğunu hıyanetle suçlamışlardır. Onlar sahâbe-i kirâmın bu konudaki rivâyetlerini reddetmişler ve Hz. Ali etrafında bir alternatif bakış açısı geliştirmek suretiyle, bu tezi destekleyen ve kuvvet veren bazı ashâbın rivâyetlerine dayanarak farklı bir sünnet ve hadis algısı oluşturmaya gayret etmişlerdir. Bu konuda onlara ait ilk dönem eserlerdeki rivâyetler, bu amaca yöneliktir.

Bu makalede ilk dönemden itibaren ortaya konan bu iradenin en önemli sonucu olan imâmetle doğrudan bağlantılı olarak ele alınan gaybet süreci ve gaybeti destekleyen rivâyetlerin değerlendirilmesi yapılacaktır. Ayrıca bu konu çerçevesindeki gaybete dair *ahbâr*ın aslında varlığı tartışmalı mâsum son imamdan sonra tarih sahnesine çıkıp çıkmadığı tespit edilmeye çalışılacaktır. Gaybet-i kübrânın başlangıç tarihi olan hicri 329 ile birlikte bu türden haberlerin Şîa muteber kitaplarında yaygınlık kazanması böylesi bir problem ile karşı karşıya olduğumuzu düşündürmektedir. Konu Küleynî'nin *Bâb fi'l-gaybe* ile Nu'mânî'nin *el-Gaybe* eserleri ile sınırlı olarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Gaybet, İsnâaşeriyye İmâmiyyesi, Asıllar, Kitâbü'l-gaybe

Abstract

The issue of religious leadership (imâmah), which is handled differently from Ahl al-Sunnah among Shîite groups, and accordingly, who will be the caliph and imam after the Prophet (pbuh), emerges as the most important issue of Shîa. In terms of Ahl al-Sunnah, when the Prophet was on his deathbed, this problem was solved by putting the *bey'at* and *shûra* mechanisms into action. However, the Imâmiyya Isnâashariyya, who rejected the solution of the companions and opposed this act as a means of "usurpation", claimed that they did not give the Ahl al-bayt their due in the final analysis, and accused most of the companions of treason. They rejected the narrations of the companions on this subject and by developing an alternative perspective around Imam Ali, they tried to create a different perception of sunnah and hadith based on the narrations of some companions which supported and strengthened this thesis. The narrations in their early works on this subject are for this purpose.

In this article, the process of occultation and the narrations supporting occultation will be evaluated in direct connection with the imâmate, which is the most important result of this will that has been revealed since the first period. In addition, within the framework of this subject, it will be tried to determine whether the akhbâr related unseen imam actually appeared on the stage of history after the last infallible imam whose existence is disputed. The prevalence of such news in the authoritative Shîa books with the Hijri 329, the start date of the great occultation, makes us think that we are faced with such a problem. The subject will be limited to the works of Kuleynî's *Bâb fi'l-Gayba* and Nu'mânî's *al-Gayba*.

Keywords: Hadîth, Ghayba, Isnâashariyya İmâmiyya, Kitâb al-Gayba

Giriş

İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'nde gaybet düşüncesinin dayandığı rivayetler temelde Hz. Ali'nin Resûlullah'ın vasisi ve kendisinden sonraki ilahî ilmin koruyucusu olduğu konusu ile ilişkilendirilmektedir. Şîa'da gaybet kavramı çerçevesinde ve bu kavramın sonucu olarak Hz. Peygamber tarafından dile getirildiği iddia edilen el-Mehdiyü'l-Müntazar hakkında yazılmış en önemli eserlerin başında İbn Ebî Zeyneb en-Nu'mânî'ye (ö. 360/971) ait *el-Ğaybe* adlı eseridir. Bu eserde Hz. Ali'den nakille aktarılan bir rivayette onun talebesi olan Kümeyl b. Ziyâd'a (ö. 82/701) şöyle dediği kaydedilmektedir: "...*Basiretsizce hak ehli olanlardan olma ki, onlar ilk şüpheli şeylerde dalâlete, körlüğe, hayrete ve başboşluğa düşerler. Zira onlardan çok azı ancak Allah'ın dini üzerine sebat ettiler ve onun ipine sımsıkı sarıldılar ve asla Allah'ın müstakim olan yolundan sapmadılar.*"¹ İmâmiyye'de gaybet düşüncesine dair erken dönemde yazılmış en muteber eserlerden biri sayılan bu eserdeki rivayetin çok zorlama bir te'vil ile bambaşka bir mânaya hamledildiği görülmektedir. Nu'mânî Hz. Ali'den rivâyet diye aktardığı bu haberden hak üzere sâbit olan ve fırtınaların bile sarsamayacağı, fitnelerin zarar veremeyeceği, serapların da aldatamayacağı fırkanın İmâmiyye olduğunu iddia etmektedir. Daha da önemlisi, bu rivâyetle Hz. Ali'nin, talebesine bu fırkaya ancak mâsum² imam inancıyla girilebileceğini tembihlediği zorlama yorumu dikkat çekmektedir. Bu anlamı desteklemek için de başvurulmuş başka rivâyetler de zikredilmektedir. Bunlardan birine göre, İslam'a ricâl aracılığıyla -imâmet itikadını benimsemişlerden imam ya da sikâ kişilerden başka- girenin yine aynı kişiler tarafından dinden çıkarılacağı; Kitap ve Sünnet ile İslam'a girenin ise dağlar zeval bulmadan kendisinin zeval bulmayacağı ifade edilmektedir.³ Sözü ettiğimiz bu rivâyetlerde ve daha birçok haberlerde açıkça imâmet itikadının ya da mâsum

1 Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer el-Kâtib en-Nu'mânî, *el-Ğaybe*, thk. Fâris Hassûn Kerim (Kum: Dârü'l-Cevâdeyn, 2011), 28.

2 Mâsum, ismet kavramı ve rivâyetleri hakkında detaylı bilgi için bk. Muhammad Masharib Shah Syed, *Mervîyyâtü'l-İsme beyne ehli's-sünne vel-İmâmiyye* (İslamabad: el-Câmi'atü'l-İslâmiyyetü'l-Âlemiyye, Külliyyetü Usûlî'd-Dîn, Yüksek Lisan Tezi, 2015); a.mlf., "Dikkate Alınması ve Anlaşılması Gereken İsmet Kavramları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/2 (Aralık 2015), 205-226.

3 Muhammed Bâkır b. Muhammed et-Takî el-Meclisî, *Bihârü'l-envâr el-câmi'a li dürrer ahbârî'l-eimmeti'l-ethâr* (Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ', 4. Baskı, 1983), 2/105; Mirzâ Hüseyin en-Nûrî, *Müstedrekü'l-vesâil ve müstenbatu'l-mesâil*, (Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâ'it-Türâs, 1987, 17/307.

imamın zikredilmemesi göstermektedir ki, ilk dönemden itibaren bu tür rivâyetler kabul görmüş ve bu sayede İmâmîyye itikadının teşekkülüne zemin hazırlamıştır. Özellikle ilk dönemlerden itibaren gerek Kur'an âyetlerinin gerekse Hz. Ali'yi ve Âl-i beyt'i öne çıkaran birçok rivâyetin aynı mantık ve bakış açısıyla değerlendirildiği görülmektedir. Elbette ki bu bakış açısı kimilerinin dediği gibi meydana getirilmek istenen imâmî hadis kaynakları faaliyetlerinin öncül şartı gibi kabul edilebilir.⁴ Bununla birlikte bu konunun İmâmîyye'de alternatif bir sünnet ve hadis anlayışının vücuda getirilebilmesi açısından hayatî bir önem arz ettiği görülmektedir. İlk dönem Ahbârî düşüncenin önemli temsilcilerinin eserlerinde geçen gaybet ve gâib on ikinci imam ile ilgili birçok rivâyet, Usûlî ekolün hâkim olmasıyla beraber yeniden yorumlanıp değerlendirilmiştir.⁵ İmâmîyye'nin Ehl-i sünnet'in aksine ve onlara alternatif bir inanç sistemi ve dolayısıyla farklı bir literatüre dayanarak kendilerini ifade etmek istemesinin birçok sebeplerinden en önemlisi, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (260/874) erken vefatı, ardında imâmet hususunda derin sorunların doğmasıdır. Hasan el-Askerî'nin ölümü ve geride evlat bırakıp bırakmadığı hakkındaki görüş ayrılıklarının Şiî toplumda açtığı derin problemler özellikle Ahbârî anlayış açısından ciddi krizlere sebep olmuştur. On ikinci imamın varlığı ile ilgili birbirinden farklı ve çelişkili birçok rivâyetin varlığı⁶ gaybetle birlikte Ahbârî ekolün bu konuda dayandıkları rivâyetlerin tartışılır olduğunu göstermektedir. Kaldı ki bazı İmâmî fırkalar Hasan el-Askerî'nin vefat ettiğini ve ardından herhangi bir evlat bırakmadığını da dile getirmektedir.⁷ Ancak bu bağlamda unutulmaması gereken en önemli husus, İsnââşeriyye İmâmîyyesi'nin temel inançlarından biri olan yeryüzünün hiçbir zaman Allah tarafın-

4 Jonathan Brown, "Şi'a'da Hadis", çev. İbrahim Kutluay, *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, yıl (2012), 3/6, 137.

5 Bu konuda açıklayıcı bilgiler içermesi sebebiyle bk. Hossein Modarressi, *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abû Ja'far ibn Qiba al-Râzî and His Contribution to Imâmîte Shi'ite Thought*, (Princeton: Darwin Press., Inc. 1993).

6 Halil İbrahim Bulut, "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/2 (2004), 51-52; İbrahim Kutluay, "İmamîyye Şi'ası Hadis Literatüründe Mehdiye Dair Rivâyetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdi Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şi'adan mı Geçti?", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, Sivas: yıl (2018), 409.

7 Ebû Muhammed el-Hasan b. Musa en-Nevbahtî, *Fırakü's-Şi'a*, (Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 2012), 105; Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî, *Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*, tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr (Tahran: Matbaatü Haydarî, 1922), 107-108.

dan hüccetsiz bırakılmayacağıdır.⁸ Bu inançtır ki İmâmîlerin gaybetin sebep olduğu aşılması zor durumlardan kolay bir şekilde çıkmalarını sağlamıştır. Dikkatimizi çeken husus, ilk dönem eserlerde bu konudaki baskın duyguyla yapılan rivâyetlerin çokluğudur.⁹ Kanaatimizce bütün bu yoğun faaliyetin ve hatta kimilerine göre uydurma rivâyetlerin çokluğunun doğurduğu en önemli sonuçlardan biri, İmâmiyye Temel Hadis Kaynakları'nın yeniden ve sağlıklı bir tenkit sürecinden geçirilmesi olmuştur. Hâşim Ma'rûf el-Hasenî (ö. 1403/1983) gibi ciddi Şîa ulemâsı söz konusu rivâyetlerden özellikle gâli içerikli olanların ayıklanması gerektiği hususunda epey mesai sarfetmiştir. O, *el-Mevzû'ât fi'l-âsâr ve'l-ahbâr* adlı eserinde uzunca bu türden haberlerin nasıl uydurulduğu konusunu ele almıştır. Hasenî bu eserinde, *Besâirü'd-derecât*, *el-Kâfi* ve *el-Vâfi* gibi Şîa tarafından muteber addedilen kaynaklarda bu konuda geçen rivâyetlerin daha çok bâtinî bir bakış açısıyla üretilip yorumlandığını ileri sürmektedir.¹⁰ Ayrıca Küleynî'nin *el-Kâfi* kitabındaki hadislerin sıhhati ile ilgili ele aldığı konuda, dörtlü hadis tasnifinin İmâmiyye'de büyük bir hâdis olduğunu kabul etmekle birlikte, Cemâlüddîn Ahmed b. Tâvûs el-Hillî (ö. 673/1275) ile talebesi Allâme İbnü'l-Mutahhar el-Hillî (ö. 726/1326) sayesinde İmâmiyye'nin en muteber kaynaklarında bulunup Kur'an'ın zâhirine muhalefet eden ve karînesiz zayıf hadisler¹¹ ile herhangi bir *Asl'a* dayandığı tespit edilen haberleri bile itibara alan Ahbârîler'i rahatsız ettiğini dile getirmektedir.¹² Onun bu tespitinin râvi ve isnad merkezli bakış açısına sahip bir Usûlî ilim adamına ait olduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayı bu husus lehte veya aleyhte değerlendirmelere açık bir konu olarak görülebilir. Son olarak Hasenî'nin dikkatini çektiği çok önemli bir husus var ki o da, İmâmiyye âlimlerinin uydurma rivâyetler karşısındaki gecikmiş tutumlarıdır. Ehl-i sünnet henüz V. (XI) asrın ortalarından itibaren uydurma rivâyetleri ayıklayan *-el-Mevzû'ât-* onlarca eser vermesine rağmen İmâmîler, bu konu ile ilk zaman-

8 Nu'mânî, *Gaybe*, 136.

9 Bu kaynaklardan biri de Şeyh Saduk'un *Kemâlü'd-dîn ve temâmü'n-ni'me*'dir.

10 Hâşim Ma'rûf el-Hasenî, *el-Mevzû'ât fi'l-âsâr ve'l-ahbâr -arz ve dirâse-*, thk. Üsâme es-Sâ'idî (Kum: 2009), 245-251; Krş. Muhammed Meşârib Şâh Seyyid, "İsbâtü'n-nakdi'l-metnî fi'l-hadis 'inde's-Şî'a", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82.

11 Şîa nazarında zayıf hadislerin farklı çeşidinin tanımı, hükmü ve onların kendi kaynaklarından örnekleri için bk. Muhammed Meshârib Şâh Sayed, "Kendi Kaynaklarından Misallerle Şîi Hadis İstilahları", *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/2 (Aralık 2021), 361-371.

12 el-Hasenî, *el-Mevzû'ât*, 84.

larda ilgilenmemişlerdir.¹³ Bu durumun, İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'nin gerek itikad gerek amelde dayandıkları haberlerin tedvin edildiği *Asıl*'lar ve diğer kitapların sıhhatini ve değerini belirleyici bir role sahip olduğu inkâr edilemez.

Gaybet konusunda IV. (X) asırdan itibaren İmâmiyye'de başlayan ve günümüze kadar devam eden yoğun teliflerin daha çok mezhepler tarihi, kelam ve mehdi kavramı üzerine siyâsî çalışmalardan ibaret olduğu görülmektedir. Gaybet meselesinin gerek IV. (X) asırdan evvel gerekse sonrasında telif edilen kitaplarda rivâyet ve hadis bağlamında ele alındığı çalışmaları tespit edemedik. Buradan hareketle çalışmamızda, imamların râvilerinden intikal edildiğine inanılan haberlerin tedvin edildiği ilk eserlerdeki metinlerin, gaybete delâlet edip etmediğine odaklandık. Bu sebeple çalışmamız tespit ettiğimiz boşluğu doldurma hususunda mütevazî adımdan ibarettir. Bu bağlamda gaybet konusuna direkt ya da dolaylı temas eden ve ülkemizde yapılan çalışmalar da bulunmaktadır.¹⁴

Aşağıda özellikle erken dönemde kaleme alınmış eserlerdeki gaybet meselesi etrafındaki haber diye rivâyet edilen metinlerden örnekler verilecek ve İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'nin dayandığı rivâyetlerin güvenilir olup olmadıkları ortaya konmaya çalışılacaktır. Konu özellikle *On Altı Asıl*, Küleynî'ye (ö. 460/1072) ait *Bâb fi'l-ğaybe* ile Nu'mânî'nin *Kitâbü'l-ğaybe* adlı eserleri çerçevesinde ele alınacaktır.

13 el-Hasenî, *el-Mevzû'ât*, 132-133.

14 Bk. Cemil Hakyemez, "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine", *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/5, 2004/1 127-144; Halil İbrahim Bulut, "Şiî Firkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı", *İslâmiyât*, sayı 1, 2004, 139-156; Said Amir Arjomand, "İmâmiyye Şiası'nda İmâmet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihî Bir Bakış Açısı", çev. Ali Avcu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 14/2, (2010), 535-568; Bekir Kuzudişli, "Şiâ'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar", *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, 18/1, (2018), 59-92; Ömer Özpınar, *Şiî Hadis Tarihi*, Ankara Okulu Yayınları (2018); Muzir Hekim, "Gaybet-i Sugrâ ve Gaybet-i Kübrâ Dönemi", *Misbah*, 8/15, 2019, 117-154; Yusuf Oktan, "İmâmiyye Şiası'nın Ehl-i sünnetin On İkinci İmam'ın Gaybetini Kabul Ettiği İddiasının Tenkidi Eleştirel Bir Hadis Çalışması", *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi*, sayı 5, (2020), 4-37; Feyza Doğruyol, "Şiî-İmâmiyye'de Gaybet İnancının Temellendirilmesi: İlk Dönem Ahbârî ve Usûlî Argümanlar Üzerine Bir Değerlendirme", *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, sayı 41, (2021/3), 67-85; Abdülkadir Dağ, İmâmiyye Şiası'nda Gaybet-i sugrâ, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998), 92. İbrahim Kutluay, "Sistematik Ahbârîliğin Kurucusu Emin el-Esterâbâdî'nin el-Fevâidü'l-Medeniyye Adlı Eserinde İctihad ve Taklid Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili", *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (Haziran 2021), 13-40.

1. Gaybet Konusunda Yazılmış İlk Eserler

Ehl-i sünnet'in dinî referansları arasında Kur'ân'dan sonra ikinci kaynak olarak kabul edilen Sünnet,¹⁵ İmâmiyye düşüncesinde farklı formülasyonlarla ele alınmıştır. İmâmiyye bakış açısından hareketle Sünnet denildiğinde, sadece Hz. Peygamber'in değil aynı zamanda mâsum imamların da söz, fiil ve takrirleri itibara alınmakta ve bu bağlamda herhangi bir imamdan aktarılan haberler hadis statüsünde mütalaa edilmektedir. Bunun gerekçesi olarak Resûlullah'ın ve bütün peygamberlerin Allah'tan aldıkları ilahî bilgilerin Hz. Ali vasıtasıyla kendisinden sonraki mâsum imamlara aktarıldığı inancı delil gösterilmektedir.¹⁶ Bundan hareketle büyük gaybetin başlangıç tarihi olan hicri 329'a kadar telif edilmiş ilk İsnââşerî-İmâmî eserlerinde imamların peygamberlerin vasîleri oldukları sürekli işlenmiştir. Ancak imamların siyasî konumu¹⁷ açısından hayatî bir öneme sahip olan gaybet kavramıyla ilgili mâsum imamlar döneminde telif edilmiş birçok eserden bahsedilmesine ve temel Şîa eserlerinde isimleri zikredilmesine rağmen¹⁸ bu eserlerden çok azı günümüze ulaşmıştır. Âgâ Büzürg-i Tahrânî (ö. 1390/1970), bunun sebepleri arasında dönemin siyasî çalkantılarını ve sonradan telif edilen *Kütüb-i Erba'a* gibi benzeri eserlere yönelinmesini göstermektedir.¹⁹ Bu noktada bizi ilgilendiren

15 Şîa'dan farklı olarak burada Resûlullah'ın söz, fiil ve takrirleri kastedilmektedir.

16 Ebû Ca'fer Muhammed b. Yakup b. İshâk el-Küleynî. *el-Kâfî* (Tahran: Dâru'l-Kütübî'l-İslâmiyye, 1946), 1/222; Etan Kohlberg, "Gaybet Öncesi Şîa'da İmam ve Toplum", trc. Mazlum Uyar, *Dinî Araştırmalar Dergisi*, 3/7 (2000), 231-232.

17 Âhîrzamanda gelecek olan mehdi inancı, İmâmiyye'de yerleşik bir inanç halini almıştır. Buna dâir yapılan araştırmalar için bk., Yusuf Benli, "İslam Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. 253-284, (Sivas), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018; Ümüt Toru, "Mehdi Düşüncesinin Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısına Etkisi ve Çağdaş Yansımaları", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. 599-616, (Sivas), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018; Hüseyin Güneş, "İslam Tarihinin İlk Mehdisi: Muhammed Bin Hanefiyye", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. 135-158, (Sivas), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018; Mahmut Çınar, "Sosyo-Psikolojik Bir Beklenti Olarak Mehdiliğin Teolojik Dayanakları", *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*, ed. Mehmet Tıraşçı vd. 175-190, (Sivas), Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

18 İmamların gaybetinden açıkça bahseden ilk eserlerden en önemlisi ve bugün elimize ulaşanı, Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şîa'sıdır*.

19 Âgâ Büzürg-i Tahrânî, *ez-Zerî'a ilâ tesânîfi's-şeri'a*, (Beyrut: Dâru'l-Edvâ, 3. Baskı, 1403/1983), 2/128-135.

husus, özellikle *Dört Yüz Asıl* ya da günümüze kadar ulaştığı iddia edilen *On Altı Asıl* adı verilen hadis kitaplarının kaynaklık ettiği bazı temel eserlerdeki gaybete dair rivâyetlerin ne şekilde değerlendirildiği ve ne gibi sonuçlar doğurduğudur. İsnâaşeriyye'nin Usûlî ekolü tarafından birçok râvisi sebebiyle tenkide tâbi tutulan bu *Asıllardaki* gaybet düşüncesini destekleyen birçok rivâyet, sonradan adı geçen *-Asıllar-* esas alınarak tedvin edilen Şîa temel kitaplarının vazgeçilmez başlıklarında yerlerini sağlamlaştırmışlardır.

On Altı Asılda Gaybete Dair Rivayetlerin Mevcut Olmaması

Mâsum imamlar döneminde yazılmış birçok sayfa veya eser daha çok imamların meşhur on sekiz ashâbı ve kimine göre dört bine yaklaşan ve sikâ kabul edilen hadis râvileri tarafından meydana getirilmiştir.²⁰ İsnâaşeriyye'nin muhafazakâr ekolü olan Ahbârîler, bundan dolayıdır ki bu zaman zarfında telif edilen eserlerdeki haberlere tam bir teslimiyet ile bağlı kalmışlar, dinî ve sosyal hayatlarını bu eserlerdeki haberlere göre tanzim etmişlerdir.²¹ Ayrıca gaybet meselesinin meydana getirdiği toplumsal çalkantıları bertaraf etmek için IV. (X) hicri asrın hemen başlarında konu ile ilgili ve savunma psikolojisiyle ciddi eserlerin telifine girildiği anlaşılmaktadır.²² Ancak gerek *Dört Yüz Asıl -el-Usûlül-erba'u mie-* gerekse bunlar esas alınarak telif edilen eserlere yönelik sonradan getirilen eleştiriler -çoğunlukla râvi ve sened merkezli- dolayısıyla İsnâaşeriyye'de bu konu hep tartışmalı kalmıştır. Tartışmanın merkezindeki iddiaların temeli, adı geçen *Asıllar*'ın tamamının bizlere kadar ulaşmamasına dayandırılmaktadır. *Dört Yüz Asıl*'ın tamamının değil *On Altı Asıl*'ın günümüze ulaştığı ya da neşredildiği bilinmektedir. Ancak tekrar belirtmekte fayda var ki, bu *Asıllar*'ın sayısı ve kimlere ait olduğu meselesi uzun tartışmalara müncer olmuştur. Bu tartışmanın ana sebeplerinden biri, kavramsal olarak *asıl*-kitap karmaşasının yaşanmasıdır. Günümüz İmâmî araştırmacılarından bazıları kavram bazında yaşanan karmaşıklığa ve fikir dağınıklığına eleştirilerde bulunmuşlardır. Bu meselede neyin *asıl* neyin kitap olduğu hakkında-

20 Bekir Kuzudişli, *Şîa ve Hadis*, Klasik Yayınları, İstanbul 2017, 187-207.

21 Muhammed el-Emin el-Esterâbâdî, *el-Fevâidü'l-medeniyye*, thk. Rahmetü'llah er-Rahmeti el-Erâkî, (Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî, 2. Baskı, 2003), 112.

22 Bulut, "Şeyh Müfid ve İmâmîyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi," *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2005), 175.

ki birbirine zıt görüşlerin varlığı bu konunun netleşmesine engel olmuştur.²³ Bizi ilgilendiren husus, söz konusu eserlerde gaybet ile ilgili haberlerin olup olmadığıdır. Zira en erken dönem İsnâaşerî/İmâmî eserleri olarak sunulan bu eserlerde gaybet ve onunla ilintili olan on ikinci imama temas eden haberlerin mevcut olup olmadığı konumuz açısından hayatî önem arz etmektedir. Söz konusu eserlerdeki bilgilere göre bizlere bu türden haberlerin sonradan mı ortaya atıldığı veya en başından beri var olduğu fikri hakkında bir kanaat verecektir. Bu bakımdan çalışmamızda günümüze ulaştığına inanılan ve bugün elimizde bulunan *On Altı Asıl* ile bunlar referans kabul edilerek telif edilen İmâmiyye'nin diğer kadim eserlerinin incelenmesi esas alınmıştır.

On Altı Asıl'dan ilk söz eden Şîî müellifin Muhammed Bâkır el-Meclisî (ö. 1033/1692) olduğu bilinmektedir.²⁴ Bu telifler hakkındaki tartışmaları da bir nevi en aza indirmeyi başardığı söylenen Meclisî, kendi eserinde sadece *on üç Asıl*'ın ismini zikretmektedir.²⁵ Çağdaşı olan Hür el-Âmilî (ö. 1104/1692) ile birlikte bu *Asıllar*'ın sayısının on altıya çıkarıldığı²⁶ hakkındaki kanaatler ve yaklaşımlar bizlere bu kitapların etrafında dönen tartışmaların yersiz olmadığını göstermektedir. Bu eserlerin sıhhati hakkındaki konuyu başka çalışmalara havale ederek, İsnâaşeriyye tarafından muteber addedilen bu eserlerdeki gaybete dâir haberlerin var olup olmadığına odaklanmak istiyoruz.

On Altı Asıl'da on altı müellife ait toplam olarak 647 haber bulunmaktadır. Söz konusu kitaplarda on iki imama dair birçok rivâyetlere rastladığımız halde gaybet veya ric'at düşüncesine doğrudan temas eden herhangi bir haber bulunmamaktadır. Özellikle Hz. Ali ve Ehl-i beyt ile ilgili birçok haber bulunmakta ve bu haberlerin çoğunda Hz. Peygamber'den sonra Ali ve evladının

23 Konu hakkında bk. Muhammed Hüseyin el-Hüseyin el-Celâli, *Dirâse havle'l-usûli'l'erba'i mie*, Merkezü intişârâtı'l-a'lemî, Tahran 1394/1974, 7-12; Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis*, 202-224; İbrahim Kutluay, *Şiâ'da Hadis Usûlü*, Rağbet Yayınları, İstanbul 2020, 135-139.

24 Kuzudişli, Bekir, *Şia ve Hadis*, 209.

25 Meclisî, *Bihârü'l-envâr*, 1/43-45.

26 Söz konusu *On Altı Asıl* şunlardır: 1. Kitâb Zeyd ez-Zerrâd (34 haber), 2. Kitâb Ebî Said Abbâd el-'Usfûrî (19 haber), 3. Kitâb Âsım b. Humeyd el-Hannât (100 haber), 4. Kitâb Zeyd en-Nersî (51 haber), 5. Kitâb Ca'fer b. Muhammed b. Şurayh el-Hadramî (123 haber), 6. Kitâb Muhammed b. el-Müsennâ el-Hadramî (64 haber), 7. Kitâb Dürüst b. Ebî Mansûr (62 haber), 8. Kitâb Abdilmelik b. Hakîm (6 haber), 9. Müsennâ b. el-Velid el-Hannât (23 haber), 10. Kitâb Hallâd es-Sindî (8 haber), 11. Hüseyin b. Osman b. Şüreyk (44 haber), 12. Abdullah b. Yahya el-Kâhîlî (13 haber), 13. Selâm b. Ebî 'Amre (10 haber), 14. Min Nevâdir Ali b. Esbât (31 haber), 15. Alâ' b. Razîn (59 haber), 16. Kitâb Ca'fer b. Muhammed el-Kuraşî (Haber tespit edilememiştir).

insanların en faziletli olması dolayısıyla imamet onların hakkı olduğu sürekli dile getirilmektedir. Öyle ki, Ali'nin velâyetini terkedenlerin İslam'dan çıkacaklarına dair aşırı ifadeler de bulunmaktadır.²⁷ Bu haberlere göre on iki imama inanmak gereklidir. Buna ait verilen bir haberde şöyle denilmektedir: “*Şüpheli yok ki Allah, Muhammed'i, Ali'yi ve onun on bir evladını ululuğunun nurundan yaratmıştır; onları yeryüzünde kendi nurunun mümessilleri kıldı. Onların Allah'a olan ibadetleri insanların yaratılmasından öncedir. O'nu öylece tesbih ve takdis ederler ki onlar, Resûlullah'ın torunları olan imamlardır.*” Bir başka haberde aynen şöyle ifade edilmektedir: “*Ey Ali! -Bil ki- ben, sen ve on bir evladım yeryüzünün kazıkları, dağlarıyız ve yeryüzü bizler sayesinde sabit kılındı. Eğer bu on bir evladım yeryüzünden giderse hiç kimseye bakılmaksızın dünya yok olur gider.*”²⁸ Bu haberlerden başka söz konusu kitaplarda geçen haberlerde daha çok ahlâk, fazilet, hayırlı ameller, fikhî bazı konular, Ehl-i beyt sevgisi ve onlara itaatın gerekliliği gibi konular üzerinde durulmaktadır. Dikkatimizi çeken bir haber de, imam Ca'fer es-Sâdık'ın (ö. 148/765) tâbilerine ileride gelecek olan mehdîden -sâhibü's-seyf- haber vermesidir, şöyle ki: “*Beni kaybetmeden önce ne isterseniz sorun; zira ben gittikten sonra sâhibü's-seyf gelinceye kadar benim gibi size ders verecek kimseyi bulamayacaksınız.*”²⁹ Bu türden birçok haber adı geçen *Asıllar*'da bulunmakla birlikte gaybet düşüncesini dile getiren ve o zamanlarda imamlar tarafından gaybetin olacağı hakkında herhangi bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Bu durum, tabiatıyla gaybet kavramının daha ileriki zamanlarda ortaya çıktığı fikrini desteklemektedir. Adı geçen *Asıllar*'da bu kavram ile ilişkili sadece on iki imam ve beklenen mehdîden söz edilmesi; beraberinde haklı olarak bir takım şüpheli yaklaşımları da getirmektedir. Eğer gaybet sonraki kaynaklarda geçtiği şekilde itikadî bir mesele olsaydı, muhakkak ki ilk dönemlerde ve bilhassa asr-ı huzurda³⁰ açıkça dile

27 *el-Usûlü's-sitte 'aşer mine'l-usûli'l-evveliyye*, thk. Ziyâüddin el-Mahmûdî, (Tahran: Dâru'l-Hadis li't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2002), 216.

28 el-Mahmûdî, *el-Usûlü's-sitte 'aşer*, 139-140.

29 el-Mahmûdî, *el-Usûlü's-sitte 'aşer*, 242.

30 Hz. Peygamber'in vefatıyla başlayan imâmet tartışmaları, imâmetin Ehl-i beyt tarafından temsil edilmesi gerektiği iddiasıyla desteklenmiştir. Ardından gerek bazı tâli Ehl-i sünnet kaynaklarında gerekse Şîa kaynaklarında yer alan bazı rivayet ve haberlerle bu imamların on iki kişi olacağı görüşü ilk üç hicri asırda yerleşmiş bir itikat hâline gelmiştir. Buna rağmen IV. (X) asrın başlarından itibaren gaybet fikrinin itikat meseleleri arasına sokulması tamamen söz konusu dönemin ülemâsının ictihadi ve şahsî tasarrufları olarak açıklanabilir. Bu derece önemli ve itikadî mesele arasına dâhil edilen bir konunun en başından beri ihmal edilmiş olması on iki imam görüşünün sonradan geliştirildiğini düşündürmektedir.

getirilmesi gerekirdi. Ne yazık ki bu durumun aksine İmâmiyye itikadındaki gaybet anlayışının özellikle imâmetin kime ait olduğu ile ilgili çıkan tartışma ve bölünmelerin ardından anlam bulduğunu kabul etmek gerekir.³¹ Zira gerek Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünün ardından, gerek on birinci imam Hasan el-Askerî'nin (ö. 260/874) ölümüyle kimin imam olduğu meselesi İmâmîler arasında derin bölünmelere sebep olmuştur. Gaybetin ve ric'atin III. (IX) asrın sonlarına kadar İmâmîlerde pek gündem oluşturmamasının asıl sebebi fırkalar arasındaki münakaşanın henüz şiddetli bir şekilde açığa vurulmaması olarak gösterilebilir. Ebu'l-Feth eş-Şehristânî'ye (ö. 548/1153) göre gaybet ve ric'at düşüncesinin öncüsü Sebeiyye fırkasına dayanmaktadır. Zira onlar çok erken dönemlerde Hz. Ali'nin Havle bint Ca'fer'den olma oğlu Muhammed bin el-Hanefiyye'nin (ö. 81/700) imâmetinde directmişler ve onun gaybete gittiğine inanmışlardır.³² Bununla birlikte gaybet düşüncesini Hz. Ali'nin hayatta olduğu zamana kadar irca edip bu meseleyi o dönemdeki gulât hareketlerine de bağlayanlar vardır. Kimi araştırmacılara göre İslam dünyasının bu mesele ile ilk tanışması Hz. Ali'nin üçüncü oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye ile birlikte -Keysânîler- başladığı ve İmâmiyye'deki vasfını³³ Hasan el-Askerî'nin vefatıyla kazandığı kabul edilebilir.³⁴ Bununla birlikte günümüzde hâkim olan anlayış, on birinci imamın bir oğlu olduğu ve er ya da geç öldürülmesinden korktuğu için saklandığı yerden çıkıp dünyayı adaletle yöneteceğini³⁵ Nakledilen haberlerde açık ifadelerle gâib imamın düşmanlarının kendisini öldürmesinden ya da kendisine zarar vermesinden korktuğundan söz edildiği görülmektedir.

31 Bulut, "Şii Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı", *İslâmiyât* 8/1 (2004), 144.

32 Ebu'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-nihal*, tsh. Ahmed Fehmi Muhammed (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 1/177.

33 İlhan, Avni, "Gaybet" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 13/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1996; Hakyemez, Cemil, "On İkinci İmanın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı", *Marîfe* 8/3 (2008), 10.

34 İmâmet konusunda yaşanan bu ihtilaflı dönemle birlikte birçok fırka kendi imamının gaybete girdiğini ve ric'at edeceğini savunmaya başlamıştır. Bu fırkalar arasında, Kaysaniyye, Cârûdiyye, Bâkiriyye, Ca'feriyye, Nâvûsiyye, Müseviyye ve İsmâiliyye sayılabilir. Hasan el-Askerî'nin ölümünün ardından ise gaybet çerçevesinde oluşan fırkalar arasında da Vâkıfiyye, Ca'feriyye (Cafer b. Ali el-Hâdi), Muhammediyye ve Kat'iyye gösterilebilir.

35 Abdullah Fayyâz, *Târihül-İmâmiyye ve eslâfihim mine's-Şi'a* (Bağdat: Şebeketü Kübübi's-Şia, Matba'atü Es'ad, 1970), 80.

Bu türden rivayetlerin bedâ³⁶ anlayışıyla yorumlandığı anlaşılmaktadır. İleride bu konu ile ilgili örnekler verilecektir.

Yukarıda verilen bütün bilgilere rağmen şöyle bir problem ya da soru akla gelmektedir: İster Sebeiyye, ister Muhammed b. el-Hanefiyye b. Ali b. Ebî Tâlib'in vefatı veya Ca'fer es-Sâdık'ın ölümünün ardından onun çocukları hakkındaki ihtilaflar ya da Hasan el-Askerî'nin vefatına kadarki süreç olsun, gaybet fikrinin neden güçlü bir şekilde İmâmiyye'ye ait en eski eserlerde işlenmediğidir. Kaldı ki gaybet fikrinin kökenleri daha eskilere, İslam öncesine uzandığı, mehdî ve mesih ile alâkalı olduğu halde ve uygun zemin ve şartların oluşmasına rağmen, on iki imam anlayışının *Asl* denilen eserlerde yer almasına mukabil, gaybetin neden daha geç dönemde yazılan İmâmî eserlerde işlenmesinin cevaplandırılması gerekmektedir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, on birinci imam Hasan el-Askerî'nin vefatının akabinde İmâmiyye'de meydana gelen derin buhrandan dolayı İsnâaşeriyye'nin kendi içerisinde bütünlüğünü muhafaza edebilmesinin tek ve yegâne yolu, "gaybet" ve "ric'at" fikrinin (Hasan el-Askerî'nin olduğu inanılan oğlu hakkında)³⁷ gündeme getirilmesi olmuştur. Görünen o ki, İmâmîler aleyhindeki varolan siyâsî, ictimâî ve dinî ortamın bir an evvel sistematize edilmesinin lüzumu karşısında ilk dönem Ahbârî ulemâ tarafından; *Asıllar* esas alınarak telif edilen eserlerde bu konu ciddiyetle işlenmeye başlamıştır. Bu durum, IV. (X.) asrın başına kadar telif edilen İmâmîler'e ait eserlerde gaybet konusunun açıkça neden yer almadığı hususunu izah eder mahiyettedir.

Dikkat çeken bir başka husus, bazı çağdaş Şîa ilim adamlarının gâib on ikinci imamın er ya da geç tekrar geleceğini, adaletiyle meşhur ve sikâ kişilerin haberlerine dayandırmalarıdır.³⁸ Bu yaklaşım, İmâmîler açısından gaybet krizinin atlatılmasında haklı ve makul görülürse de, böylesi ciddi bir mesele- nin neden daha sonraları birtakım zorlamaları ihsas ettiren olaylar neticesinde ortaya çıktığı ve ilk dönem eserlerinde açıkça görülmediği sorusu cevapsız kalmaktadır. Bunun yanında çağdaş Şîa münekkitlerinden olan el-Burka'î,

36 el-Bedâ', Şîa anlayışına göre Allah'ın ilim, irade ve tekvîn sıfatlarında değişmeler meydana gelebileceği anlamında kullanılan bir terimdir.

37 Kimi Şîi eserlerinde Hasan el-Askerî'nin evlat bırakmadan öldüğü dolayısıyla yerine geçecek imamı tayin etmediği belirtilmiştir. Nevbahtî, *Fırakü's-Şîa*, 96; Kummî, *Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*, 102; Fayyâz, *Târihü'l-İmâmiyye ve eslâfihim mine's-Şî'a*, 79.

38 Fayyâz, *Târihü'l-İmâmiyye ve eslâfihim mine's-Şî'a*, 80.

Meclisî'yi tenkit bâbında gaybet ile ilgili ondan naklettiği yirmi bir haberin hepsinin râvisinin yalancı, meçhul, mezhepsiz ve cahil olduklarını iddia etmektedir.³⁹ Netice olarak gaybet konusunda İsnâaşeriyye içinde belli bir birlik sağlanmış görünse de genel olarak meselenin tartışmalı olduğu ve bu konudaki birçok rivâyetin birbiriyle çeliştiği görülmektedir.⁴⁰ Aşağıda gaybet hakkında telif edilen bazı eserlerden örnekler sunularak bu meselenin nasıl sistemli bir şekilde ve sürekli işlendiği ortaya konmaya çalışılacaktır.

3. Asıllar Sonrası Gaybetin Ele Alındığı Eserler

İmâmiyye'de mâsum imam ve imâmet kavramlarıyla doğrudan irtibatlandırılan küçük gaybetten önce, gaybet inancı ile ilgili II. (VIII) asra kadar götürülen bazı teliflerden söz edilmişse de bu eserlerden hiçbirisi günümüze ulaşmamıştır. Biyografik kitaplarda ismi geçen bu eserlerden bazıları şunlardır:

- a) Ali b. Hasan et-Tâi et-Tatârî, *Kitâbü'l-ğaybe*.
- b) İbrahim b. Salih b. Enmârî, *Kitâbü'l-ğaybe*.
- c) Hasan b. Ali b. Faddâl, *Kitâbü'l-ğaybe*.
- d) Ebû Saîd Abbâd b. Yak'ûb el-'Usfûrî, *Kitâb Ebi Sa'id el-'Usfûrî*.

Bu eserlerin yanında dört eserin daha ismi verilmekle birlikte⁴¹ bunlar günümüze kadar ulaşamamıştır. Söz konusu eserlerin sadece ricâl kitaplarında ismen anılması⁴² dolayısıyla itibara alınmayı gerektirmemektedirler. Ancak Cemil Hakyemez, konu bağlamında ilgi çekici bir tespitte bulunmuştur. Ona göre adı geçen bu eserler telif edilmiş de olabilir; aykırı yaklaşımlara tahammüllü olmayan egemen İmâmî grupların iradesi tarafından sistemli ve kasıtlı bir şekilde görmezden gelinmiş veya ortadan kaldırılmış da olabilir.⁴³ Bu görüşe katılmakla birlikte ihtiyatla karşılanması gerektiği kanaatindeyiz, zira söz ko-

39 Ebu'l-Fazl b. er-Rızâ el-Burka'î, *Kesrû's-sanem*, trc. Abdürrahim Mollazâde el-Bellûşî (Amman: Menşûrâtü Ehl-i sünne fî İrân Dâru'l-Bayârik, 1998), 252-259.

40 Daha detaylı bilgi için Bekir Kuzudişli, *Şia ve Hadis*; 187-222; İbrahim Kutluay, *Şia'da Hadis Usûlü*, 135, 139.

41 Niyazi Kahveci, "Şia-Mu'tezile Gaybet Tartışması (Kadı Abdülcebbar-Şerif Mürtazâ)," *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 46/2 (2005), 157-158.

42 Cemil Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaip On ikinci İmam el-Mehdî* (Ankara: İsam Yayınları, 2016), 152.

43 Hakyemez, *Şia'da Gaybet İnancı ve Gaip On ikinci İmam el-Mehdî*, 153.

nusu eserlerden hiçbir muhalif fırkanın da bahsetmemesi ve onlar tarafından ortaya konmaması telif edilmedikleri fikrini öne çıkarmaktadır. Ancak bu konuda ihtiyatlı davranan araştırmacılarımız da bulunmaktadır.⁴⁴ Öyle ya da böyle, bu türden eserler yazılmış olsun veya olmasın bizi ilgilendiren konu, gaybet-i sugrâ'ya (260/874) kadar gaybet düşüncesinin İmâmîler arasında pratikte var olmasına rağmen ve imâmetle bağlantılı olarak inanç meselesine dahil olduğu halde ilk dönemdeki kaynaklarda ne rivâyet düzeyinde ne de teorik olarak üzerinde durulmadığı anlaşılmaktadır. Gaybet-i sugrâ'dan sonra telif edilmiş ve İmâmiyye'nin en muteber eserleri arasında kabul edilen Ebû Ca'fer Muhammed b. Hasan es-Saffâr'ın (ö. 290/903) *Basâirü'd-derecât*'ında da gaybet ve ric'at ile ilgili herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Bu eser baştan sona imamların üstün vasıfları, beşer üstü ve hatta Hz. Peygamber dışında bütün peygamberlerden üstün oldukları hakkında yüzlerce haber içermektedir. Bu hacimli eserde bile sadece on iki imam anlayışını pekiştiren hadis adı verilen metinler zikredilmektedir. Bundan da anlaşılıyor ki, İsnâaşeriyye İmâmiyyesi'nde gaybet ile ilgili rivâyet ve haberler IV. (X) asırda gündemi meşgul etmeye başlamıştır.

Şimdi de *Asıllar* esas alınarak telif edilen gaybet-i sugrâ'dan sonra gaybete dair bazı haberleri değerlendireceğiz. Özellikle Küleynî'nin (ö. 329/941) *Bâbü'n fi'l-ğaybe*'si, ve İbn Ebî Zeyneb en-Nu'mânî'nin (ö. 360/971) *el-Ğaybe*'si açısından bu haberlerin bir değerlendirilmesi yapılacaktır. Önce Küleynî'nin eserindeki konu ile alakalı haberleri değerlendirmek istiyoruz.

3.1. Küleynî'nin *el-Kâfî*'sinde Gaybete Dair Rivayetler

İsnâaşeriyye'nin en muteber ve kadim eseri olan Küleynî'ye ait *el-Kâfî* adlı eserin ilk cildinde "*Bâbü'n fi'l-ğaybe*" başlığı altında gaybet ile ilgili otuz dört rivâyet bulunmaktadır.⁴⁵ Bu başlık altında verilen haberlerde -tekrarlar dikkate alınmadan-, Ca'fer es-Sâdık'tan nakille bir gaybetin olacağı, insanların imamın gaybette olduğunu bilecekleri ve bilmeleri gerektiği, aksi halde Allah'ın gazabını çecekleridir. Habere göre gâib imam bunun farkındadır ve onları izlemektedir.⁴⁶ Yine Ca'fer es-Sâdık'tan verilen ikinci haberde gizlenmiş

⁴⁴ Kuzudişli, *Şia ve Hadis*, 187-224.

⁴⁵ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/335-343.

⁴⁶ Küleynî, *el-Kâfî*, 1/333.

imamla gizli halde yapılan ibadetin daha faziletli olduğu bilgisi verilmektedir.⁴⁷ Hz. Ali'den nakledilen bir habere göre o, yeryüzünün Allah tarafından hiçbir zaman huccetten eksik bırakılmadığını -ister açıkça bilinsin, ister korku sebebiyle gizlensin- bir hutbesinde geçen duasında ifade etmektedir. Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen bir başka haberde, bu emrin sahibinin bir gaybetinin olacağını söylemekte ve gaybetin dinî bir vecibe olduğunu etrafındakilere tembihlemektedir.⁴⁸ Musa b. Ca'fer vasıtasıyla verilen bir habere göre de gaybetin Allah tarafından kullarına bir imtihan olduğu vurgulanmıştır ve bu işin sahibi bir gaybet geçireceğini iletmektedir.⁴⁹ Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen diğer bir habere göre ise, mâsum imamın senelerce ortadan kaybolacağı, hakkında “öldürüldü”, “helak oldu”, “nereye gitti acaba?” gibi söylentilerin olacağı, gözlerin onun yokluğu sebebiyle yaşının dinmeyeceğidir.⁵⁰ Ca'fer es-Sâdık'tan nakledilen bir rivâyette de gâib imamın durumu aynı Hz. Yusuf'un başından geçenlere benzetilmektedir. O, Allah izin verdiğinde herkese görünecektir.⁵¹ Ca'fer es-Sâdık'a dayandırılan bir başka habere göre çocuğun -imam- gelmeden önce -kurtarıcı sıfatıyla- bir gaybetinin olacağı ifade edilmektedir.⁵² Bir başka haberde de, Hz. Ali'nin çok düşünceli olduğu bir halde kendisinden sonra ve onun neslinden gelecek olan on birinci imamın bir gaybet ve hayret dönemi geçireceğini etrafındakilere öğütlemektedir.⁵³ Bir başka habere göre Ca'fer es-Sâdık şöyle demektedir: “*Muhakkak ki gelecek olan kâim imamın kıyamından önce bir gaybet dönemi olacaktır.*” Bu haberde onun gaybetinin sebebinin öldürülmekten korktuğu şeklinde ifade edilmiştir.⁵⁴ Yine Ca'fer es-Sâdık'a dayandırılan bir habere göre on ikinci imamın gaybete gittiği haberinin duyulması halinde bu haberi yalanlamamaları istenmiştir.⁵⁵ Ca'fer es-Sâdık'tan verilen bir başka haberde, on ikinci imamın iki gaybetinin olacağını, birinde zamana şahit olacağı-

47 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/334.

48 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/335-336.

49 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/336.

50 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/336.

51 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/337.

52 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/337.

53 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/338.

54 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/338, 340. “ان للقائم غيبة قبل ان يقوم ..... انه يخاف”

55 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/338.

nı ve o insanları gördüğü halde onlar onu göremeyecekleri ifade edilmektedir.⁵⁶ Musa b. Ca'fer'den aktarılan bir habere göre ise, Mülk suresi 30. âyetinin “*de ki: De ki: “Söyleyin bana: Eğer suyunuz yerin dibine çekilirse, size kaynağından akıp duran yeni ve tatlı bir suyu kim getirebilir?”*” tefsirinin gâib olan imama yorumlandığını müşahade etmekteyiz.⁵⁷ Ca'fer es-Sâdık'a nispet edilen bir başka habere göre o, gâib imamın iki gaybet dönemi geçireceğini, ilkinin kısa ikincisinin uzun olacağını dile getirmektedir. Birinci gaybetinde onun yerini ancak taraftarlarının en hasları bileceğini; ikincisinde ise yerini sadece en yakın dostları -mevâli- bileceğini söylemektedir.⁵⁸ Ca'fer es-Sâdık kanalından aktarılan diğer bir haberde, gâib imamın iki gaybete gireceğini, birincisinde tekrar ailesine döneceğini, ikincisinde ise hakkında helak oldu şâyiaları çıkacağını söylemektedir.⁵⁹ Ebû Hamza adlı bir ashâbı tarafından Ca'fer es-Sâdık'a, gelecek olanın kendisi veya torunlarından biri mi olduğunu sorduğunda ona, hayır dediği kaydedilmektedir. Gâib imamın Hz. Peygamber nasıl uzun bir fetret döneminden sonra gelmişse, aynen onun gibi bir fetret döneminin akabinde dünyayı zulümden temizleyip adaletiyle dolduracağını söylemektedir.⁶⁰ Bir başka haberde Muhammed el-Bâkır, İnşikâk 16. âyetini “*Yemin ederim akşamın alaca karanlığına*” şöyle tefsir etmektedir: İmam 260 yılında kaybolacak ardından akan bir yıldız gibi ortaya çıkacak, gece karanlığında parlayacaktır. O zamanı idrâk edenin gözünün aydın olacağı müjdelenmektedir.⁶¹ Bir başka haberde imam Ebu'l-Hasan er-Rızâ, kendilerinden bu iş için Allah mutlaka doğumu gizli ancak nesebinin bilinen bir çocuğunu gönderecektir, demektedir.⁶² Ca'fer es-Sâdık'a gaybetten sonra gelecek olanın kendisi olup olmadığı sorulması üzerine onun, ben değilim, demesi.⁶³ Ca'fer es-Sâdık'a biri, sabahlayıp akşamladığında kendisine tâbi olacağı bir imam bulmadığında ne yapması gerektiğini sorduğunda, o da ona, Allah gâib imamı açığa çıkarana kadar kimi

56 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/339. “للقائم غيبتان يشهد في احدهما المواسم يرى الناس ولا يرونه”

57 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/339.

58 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/340. للقائم غيبتان احدهما قصيرة والاخرى طويلة الغيبة الاولى لا يعلم بمكانه فيها الا خاصة شيعته والاخرى لا يعلم بمكانه فيها الا خاصة مواليه

59 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/340

60 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/340. “الذي يملأها عدلا”

61 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/341.

62 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/341-342.

63 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/342.

sevdiiyse sevmeye devam etmesini, kimden buğzettiyse buğzetmeye devam etmesini öğütlemiştir.⁶⁴ Bir başka habere göre Ca'fer es-Sâdık gâib imam hakkındaki şüphelerin tamamını reddettiğini görmekteyiz.⁶⁵ Ca'fer es-Sâdık kanalıyla aktarılan bir habere göre o, Müddesir suresi 8. âyetinin gâib imama delâlet etmektedir. “*Sonunda Sûr'a üflendiğinde.....*” derken burada imamın uyarılacağı ve vazifeyi teslim alacağı ana işaret vardır, denilmektedir.⁶⁶

Küleynî'nin *el-Kâfî*'sindeki gaybete dair haberlerin değerlendirilmesine geçmeden önce bir konuya temas etmek isteriz. Her ne kadar Halil İbrahim Bulut Küleynî'nin *el-Kâfî*'sinin *Kitâbü'l-hücce* adlı bölümünde geçen bazı haberlerin gaybet ile ilgili olduğunu ileri sürse de,⁶⁷ kanaatimizce bu tür haberler *On Altı Asıl*'da geçen rivâyetler sınıfında olup sadece on iki imam anlayışı ve ileride zuhur edecek mehdî ile ilgilidir. Zira işaret edilip ve mehdî olarak geleceği iddia edilen on ikinci imam konusunun gaybet ve ric'at meseleleriyle ilintileri olsa da, başlı başına bir konu hükmündedir. Daha önce de belirtildiği üzere İmâmiyye'deki beklenen mehdî konusu bütün imâmî grupları ilgilendirmektedir. Ancak bu çalışmamızdaki asıl konumuz gâib on ikinci imamın gaybetine dâir haberlerin değerlendirilmesidir. Bundan öte *On Altı Asıl*, Küleynî'nin *Bâb fi'l-ğaybe* ve Nu'mânî'nin *el-Ğaybe* adlı eserlerdeki haberler dikkate alındığında, on iki imam anlayışının hangi geçerli sebeplerle gaybet düşüncesi ve itikadına dönüştüğüdür.

Küleynî'nin *el-Kâfî*'sindeki gaybete dair haberlerin değerlendirilmesine geçecek olursak; bu haberlerin çoğunda sadece bir gaybetin meydana geleceği vurgulanmaktadır. On sekiz haberde doğrudan gâib imamın bir defasında gaybete -açıkça veya imâen- girdikten sonra tekrar zuhur edeceği ifade edilmesi karşılığında üç ayrı haberde bu gaybetin iki aşamada olacağı belirtilmiştir. İki gaybet olacağını ifade eden haberlerde ayrı ayrı anlamlara -hadis-Haber yorumu açısından bunu bir problem telakki etmeyebiliriz- işaret edildiğini görmekteyiz. Aslında bu üç haber birbiriyle telif de edilebilir. Bir habere göre “gaybetân / iki gaybet” zaman açısından neyi ifade ettiği bilinmemektedir. Bi-

64 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/342. “فاحب من كنت تحب وابعض من كنت تبغض حتى يظهره الله عز وجل”

65 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/342.

66 Küleynî, *el-Kâfî*, 1/343.

67 Bulut, *İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı*, 58.

rinde onun insanları göreceğini ancak onların onu göremeyeceği belirtilmektedir. Buradan küçük-büyük gaybet anlamını çıkarmanın zorlama bir te'vilden öteye geçmediği muhakkaktır. İkinci haberde ise iki gaybetten birisinin kısa diğerinin uzun olacağı ifade edilmektedir. Bu haberdeki problem, hangisinin kısa olduğunun açık olmamasıdır. Ancak inanç konusunun sübjektifliği dolayısıyla, İmâmî ulemânın sonradan adı geçen iki gaybeti küçük-büyük ve sıralamalı bir şekilde gaybet olarak formüle ettiği anlamı çıkabilir. Dikkat çeken husus, gaybet döneminin sefirler boyutunu ilgilendirmesidir. Zira iki gaybet olacağını ifade eden habere göre gâib imamın yerini -ilk gaybetinde- sadece en hâs Şîa'sı bilecektir. Eğer bu haber doğru ise, onun bir gaybetinde -büyük-ona niyâbet eden sefirleri olduğunu bütün İmâmî kaynakları müttefiktirler. Ancak haberin devamında ikinci gaybeti esnasında yerini en hâs mevalisinin bileceği belirtilmektedir ki, bu bilgiyi açıklayan ve doğrulayan herhangi bir bilgiye sahip değiliz. En muteber Şîa kaynaklarına göre de gâib olan on ikinci imam ile irtibatı bulunan ve ondan aldıkları tevki'leri tâbilerine ileten sadece dört sefirdir. Bu yönüyle adı geçen haberin İsnââşeriyye temel hadis literatürü açısından doğrulanamayacağı kanaatindeyiz. Ayrıca iki gaybet olduğunu ifade eden üçüncü haberde onun, birinci gaybetten sonra ailesine döneceği ve bundan sonra da uzun gaybete gireceği belirtilmiştir ki, bu yönde bir bilgiye rastlamadığımızı belirtmek isteriz. Böyle bir iddia temelde sağlam bir bilgiye dayanmış olsaydı en azından İsnââşeriyye hadis literatüründe daha ciddi bir şekilde ele alınması söz konusu olabilirdi.

3.2. en-Nu'mânî'nin *el-Ğaybe*'sinde Gaybete Dair Rivayetler

İbn Ebî Zeyneb en-Nu'mânî'nin (ö. 360/971) *el-Ğaybe*'si o güne kadar alanında telif edilmiş en kapsamlı eser olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu eserde 26 bâb başlığı altında 340 haber nakledilmektedir. Nu'mânî eserinin mukaddimesinde gaybetin Allah tarafından kullarına bir imtihan olduğunu, Hz. Peygamber ve Ali'nin de bundan bahsettiğini zikretmektedir. O, ayrıca bu bilginin imamdan imama tevârûs yoluyla nakledildiğini, bunun farkında olmayanların kalplerinin şüphe ile bulandığını ifade etmektedir.⁶⁸ Bu sebeple meseledeki inancını pekiştirmek için de Ca'fer es-Sâdık'tan yukarıda da zikrettiğimiz şu haberi delil olarak ileri sürmektedir: "*Bu dine ricâl ile gireni aynı ricâl dinden çı-*

68 Nu'mânî, *el-Ğaybe*, 28.

*karır; ancak Kitap ve Sünnet ile giren, dağlar zevâl bulmadan ona bir şey olmaz.”*⁶⁹ Nu'mânî'nin gaybet ile ilgili düşüncesinin net olduğu ve hocası Küleynî'den sonra bu meselenin en büyük savunucularından biri olduğunu gösteren ifadesi aynen şöyledir: “..... Sonunda en büyük hedef olan Allah'a yakınlığı arzu ettim. Bunun yolu da, gaybette olan en son imam dâhil bütün imamlar vasıtasıyla Emîrül-mü'minin'den gelen haberlerin işaret ettiği gaybete inanmaktır. Buna inananlar hakikatin nuruna kördürler; Allah onları bilgisinden (gaybet) uzak tutmuştur. ....İmamların yeryüzünde hüccet olmaları gaybetin meydana geleceğine en büyük delildir...”⁷⁰ Nu'mânî bizlere on iki imam inancının gaybet düşüncesiyle nasıl kaynaştırıldığını göstermesi açısından güzel bir örnektir. Zira kendi zamanına kadar on iki imam akidesi ile gaybet düşüncesini bu şekilde formüle eden başka bir Şîa âlimine rastlamadık. Onun gaybet meselesindeki bu farklı, belki de cesur tutumu kendisinden sonra gelen Şeyh Müfid (ö. 413/947) ve Tûsî (ö. 460/1050) gibi âlimlere tesir ettiği kabul edilmektedir.⁷¹

Nu'mânî eserini tanıtırken kendisinden önceki ulemânın Hz. Ali ve ondan sonraki imamların gaybet ve diğer başka konularda rivayet ettikleri “hadisleri” cem' ettiğini söylemektedir. Ona göre bu eserindeki rivâyetler, zaman ve zemin müsait olmadığı ve hıfzına muvaffak olunamadığı için nakledilmesi gerekenin çok azıdır.⁷² Nu'mânî burada sanki *Dört Yüz Asıl* vb. eserlere gönderme yapmak istemektedir. O, özellikle gaybet dönemine atfen söylediği sözlerinden de, ilk dönemden itibaren bu meselenin gündemde olduğuna işaret ettiği anlaşılmaktadır.⁷³ Bununla birlikte, daha önce de belirttiğimiz üzere, III. (IX) asrın sonuna kadar gaybet meselesinin kendi başına ve müstakil olarak hiçbir İmâmî kaynakta dile getirilmemiştir. Sadece on iki imam ve imâmetin gerekliliği üzerinde çok sayıda eser telif edilmiştir. Nu'mânî'nin yukarıdaki ifadesinden anlayabileceğimiz mâna, onun bu türden haberleri aynı zamanda gaybet kapsamında değerlendirdiğidir. Aksi durumunda kitabına aldığını söylediği ve çok azının gaybet ile ilişkili olan haberlere ne olduğu sorusuna kendisi de cevap verememektedir. Bu konuda yapılabilecek en muhtemel savunma,

69 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 29.

70 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 30.

71 Bulut, *İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı*, 60.

72 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 36.

73 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 36. “ان يضاف الى ما روي فيها بحسب ما حضر في الوقت”

Nu'mânî'nin hocası Küleynî'nin yaptığı gibi adı geçen haberlerin on iki imam ile birlikte gaybeti de kapsayacak bir şekilde yorumlanmasıdır. Nitekim böyle olduğu bu iki şahsiyetin bu alandaki öncü çalışmaları sayesinde gerçekleşmiştir. Tarihî açıdan da bakıldığında önce imâmetin gerekliliği ve Âl-i beyt'e ait olduğu, ardından imamların sayısının on iki olduğu pekiştirildikten sonra -ki bunlar III. (IX) yüzyılın sonlarına kadar işlenmiştir- on ikinci imamın tekrar dönüşünün bir mantığa oturtulması ve haklı verilerinin dile getirilmesi gerekmektedir. Kanaatimizce İmâmiyye İsnâaşeriyyesi'nde söz konusu zaman zarfında gaybet ile ilgili metinlerin değerlendirilmesinde haberlerin geçirmiş oldukları süreç bu tarihsellik dikkate alınarak daha iyi anlaşılmaktadır. Nu'mânî'nin yukarıdaki sözlerini bu bağlamda değerlendirdiğimizde konu bizim açımızdan vuzûha kavuşmaktadır.

Nu'mânî'nin *el-Gaybe'si* toplam olarak 26 bâbtan oluşmaktadır. Konumuzu ilgilendiren kısım onuncu bâb başlığı olan *Mâ rüviye fî gaybeti'l-İmâm el-Müntazar es-sânî 'aşer....* ile başlayan ve yirmi altıncı bâba kadar devam eden kısımdır. *Birinci bâb'ta* on ikinci imamın gaybetinin sadece onun ehil olmayanlardan korunması ve saklanması açısından olduğu vurgulanmaktadır.⁷⁴ Nu'mânî hocası Küleynî'den farklı olarak gaybetle ilgili verdiği haberlerin hem çokluğu hem de gerekli gördüğü bazı yerlerde gaybeti inkâr etmenin zorluğuna örneklerle dikkat çekmektedir. Bu türden haberlere dayanarak aslında Hz. Ali, Muhammed el-Bâkır ve özellikle Ca'fer es-Sâdık'ın gaybetin olacağı hakkındaki delilleri kendi yorumlarıyla vermektedir.⁷⁵ Kimi yerlerde bu rivâyetlerin mütevâtir⁷⁶ veya sahih⁷⁷ derecede olduğuna dikkat çekmektedir. Bu tarz bir yaklaşımı Küleynî'nin *Fi'l-gaybe'sinde* göremediğimizi burada belirtmeliyiz.

Onuncu bâbta, beklenen imamın gaybeti ile ilgili tekrarlarla birlikte 90 haber verilmektedir. Birbirinden farklı lafızlarla ve birçok haberde gâib imam hakkında bilgiler verilmektedir. Genel anlamda bu başlıktaki haberlerde gâib ve beklenen imam konusunu ele alan haberlerde onun gaybete gireceği,⁷⁸ baş-

74 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 41-45.

75 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 147, 153, 159, 163, 174, 178, 180, 185, 189, 190, 192, 195, 198, 202 vd.

76 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 163.

77 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 178.

78 Nu'mânî, *el-Gaybe*, 143.

ka bir haberde gâib imamdan, “en-nüveme” şeklinde haber verilmiştir.⁷⁹ Bu haberdeki “en-nüveme” kelimesinin insanları bildiği halde kendisinin onlar tarafından bilinmeyen kişi olduğu belirtilmiştir.⁸⁰ Bir başka haberde farklı olarak “nüveme”nin onun bildiğini insanların bilmediği şeklinde de belirtilmiştir.⁸¹ Bundan farklı olarak gâib imama değişik lafızlarla da işaret edilmektedir.⁸² Ayrıca gâib imamın durumundan bahisle onun 260/874 senesindeki inkitâından sonra tekrar -parlak bir yıldız gibi- döneceği,⁸³ bununla birlikte isminin asla telaffuz edilmemesi gerektiği⁸⁴ ifade edilmektedir. Bunun sebebi, insanların henüz bu durumu kavramamasından dolayı bunu inkâr edecekleridir.⁸⁵ Bundan dolayı adı geçen haberlerde gaybetin ileride ortaya çıkacak olan nimetlerin başlangıcı ve mukaddimesi olması yönüyle bütün bu söylenenlere karşı sabırla mukabele edilmesi gerektiği vurgulanmaktadır.⁸⁶ Bu duyguyu yoğunlaştırmak için olsa gerek imamın gaybetinin Hz. Yusuf’un Mısır zindanlarındaki durumu ile aynı olduğu dile getirilmiştir.⁸⁷ Öyle ki gâib olup dönecek olan Mehdi’nin imamların en küçükleri olduğu⁸⁸ denilerek, bu mânada doğum hâdisesinin Hz. İsa’nın doğumuyla aynı⁸⁹ olduğu dile getirilmektedir. Bunlardan başka, onun doğumunun bilinemeyeceği,⁹⁰ adının bir peygamber adı olduğu⁹¹ ve ortaya çıktığında 32 yaşında bir genç suretinde olacağı⁹² gibi haberlerle gâib imam hakkında tafsilat verilmektedir. Bu örnekler, Nu’mânî’nin gaybet düşüncesini nasıl yorumladığını göstermektedir.

79 لَا يَنْجُو مِنْهَا إِلَّا التَّوَمَةُ

80 Nu’mânî, *el-Gaybe*, 144.

81 Mirzâ Hüseyin el-Muhaddis en-Nûrî, *Müstedrekü’l-vesâil ve müstenbatu’l-mesâil* (Kum: Müessesetü Âli’l beyt, 1987), 12/301.

82 Nu’mânî, *el-Gaybe*, 147. “المتغيب” ve “غيبية المتغيب”

83 Nu’mânî, *Gaybe*, 152.

84 Nu’mânî, *Gaybe*, 153. “اياكم والتنويه”

85 Nu’mânî, *Gaybe*, 157.

86 Nu’mânî, *Gaybe*, 165.

87 Nu’mânî, *Gaybe*, 168.

88 Nu’mânî, *Gaybe*, 190-191. “اصغرنا سنا”

89 Nu’mânî, *Gaybe*, 190-191. “واوتينا الحكم صبيا”

90 Nu’mânî, *Gaybe*, 173. “ولا تعرف ولادته”

91 Nu’mânî, *Gaybe*, 184-187.

92 Nu’mânî, *Gaybe*, 194-195. “يخرج اليهم صاحبهم شابا وهم يحسبونه شيخا كبيرا”

Onbirinci bâbta toplam 17 haber verilmekte ve gâib imam gelinceye kadar İmâmîlerin vazifeleri hakkında imamlardan nakledilen rivayetler üzerinde durulmaktadır. Bu bölümde gâib imam açığa çıkıncaya kadar İmâmîler'in sükûnetlerini muhafaza etmeleri⁹³, sabırla beklemeleri,⁹⁴ acele edenlerin helâk olacağı,⁹⁵ işlerini gâib imama teslim edip ona yönelenlerin necâta ereceği⁹⁶ ile ilgili emir ve nasihat içeren haberler ele alınmaktadır. Hatta bu hal üzere iken vefat edenin gâib imamın gelişine yetişmese bile kurtuluşa erenlerden olacağı hakkında haberler de nakledilmektedir.⁹⁷ Son olarak taraftarlarına, gizli olan imam harekete geçtiğinde onunla birlikte emeklemeleri gerekse bile harekete geçmeleri⁹⁸ hususu tembihlenmektedir.⁹⁹ Nu'mânî yine aynı şekilde konuları ele alarak, önce konu hakkındaki haberleri sıralamakta ve uygun gördüğü yerlerde söz konusu haberlerin gâib imamın gelişine kuvvetli deliller olduklarını iddia etmektedir.

On ikinci bâb daha çok Hz. Osman'ın şehit edilmesiyle ortaya çıkan fitnelere Hz. Ali'nin dikkat çektiğine dair 20 haber ihtiva etmektedir. Buradaki haberler genellikle Ca'fer es-Sâdık kanalıyla nakledilmektedir. Söz konusu fitnelerin doğurduğu karmaşanın ardından İmâmîler'in diğerlerinden tasaffi edeceğini, kâfirin mü'minden ayrılacağını, kimin kimden üstün olacağını herkesin göreceği ile ilgili haberler nakledilirken, gâib imamın işte bu esnada ortaya çıkacağı aktarılmaktadır.¹⁰⁰ Bu konuda dikkat çeken bir haber Muhammed el-Bâkır'dan rivâyet edilmektedir. Bu habere göre o, meclisinde bulunanların gâib imam hakkındaki konuşmalarını dinledikten sonra onlara, onun -gaybettteki imam- gelişinin ancak belirli sınamalardan,¹⁰¹ berâet anlayışı¹⁰² ile diğer sapmış-

93 Nu'mânî, *Gaybe*, 200. Arap alfabesinin altıncı harfi olan "hâ", ile yazılan "ahlâs", sakinlik, muhalif görünmemek ve aynı fikirdeymiş gibi görünmekten kinayedir. "فكونوا احلاس"

94 Nu'mânî, *Gaybe*, 205.

95 Nu'mânî, *Gaybe*, 203. "هلكت المحاضير"

96 Nu'mânî, *Gaybe*, 205. "ونجا المسلمون والينا يصيرون"

97 Nu'mânî, *Gaybe*, 207.

98 Nu'mânî, *Gaybe*, 200. "فاذا تحرك متحركنا فاسعوا اليه ولو حيو"

99 Nu'mânî, *Gaybe*, 200.

100 Nu'mânî, *Gaybe*, 213.

101 Nu'mânî, *Gaybe*, 217: "تمحصوا"

102 İsnââşeriyye'de Hz. Ebû Bkîr, Ömer ve Osman'nın imâmetini reddetmeyenlerle her türlü ilişkiyi kesmek anlamındaki terim.

lardan ayırışmadan,¹⁰³ elekten geçirilmeden,¹⁰⁴ bir umutsuzluk müddetinden sonra ve zorluklardan sonra olacağını söylemektedir. O geldiğinde zaten saadeti hak edenlerin saadete ereceğini müjdelemektedir.¹⁰⁵ Bu ve benzeri haberlerle, yaşanacak olan bu fitneler karşısında herkesin kendini doğru yere konumlandırması istenmekte ve kurtuluşa erenlerin azlığına dikkat çekilmektedir.¹⁰⁶

Nu'mânî bu başlıkta değerlendirdiği ve Hz. Ali'den nakledildiğini söylediği bir habere dayanarak İmâmî olup bu itikadından saptıktan sonra tekrar pişman olanın tövbesinin kabul edileceğini, ancak tövbe etmeden bu hâl üzere ölürse bunun kişiye fayda sağlamayacağını iddia etmektedir.¹⁰⁷ Bu haber, İsnâaşeriyye ulemâsının IV. (X.) asrın başlarından itibaren imâmet ve gaybetle ilgili itikatları hakkında bilgi vermektedir. Bu türden haberlerin bu zaman zarfında yoğun bir şekilde ele alınmasını gerektirecek en önemli sebebin, gaybet düşüncesinin bir an evvel Şiî topluma kazandırılması olduğu dikkat çekmektedir.

Nu'mânî bundan sonraki bölümlerde mehdi olan gâib imamın sıfatları üzerinde durmaktadır ki, bu ayrıntıların bazıları daha önceki eserlerde gâib imamdan çok, doğrudan gelecek on ikinci imam hakkında söylenmiştir ve bunlar gaybetten ziyade imâmet meselesini ilgilendirmektedir. Bir farla ki, Nu'mânî ile bu sıfatların yoğun bir şekilde hem imâmet hem de gaybetteki imam hakkında işlendiğini görmekteyiz. On üçüncü bâbta kaydettiği haberlerde tamamen imamın üstün vasıfları ve imâmet, imamın varlığının gerekliliği üzerinde durulmaktadır. İmâmetin asla insanların seçimine bırakılmadığı,¹⁰⁸ imamın tayininin Allah'ın ihtiyarına teallük ettiği ve O'nun tarafından desteklendiği; imamın bütün hatalardan mâsum olduğu¹⁰⁹ dile getirilirken de, konunun öznesi on ikinci imam olarak karşımıza çıkmaktadır. Burada mehdînin ismi hakkındaki haberlerde dikkatimizi çeken husus, kimi haberlerin aksine bu başlık altındaki rivâyetlerde gelecek olan imamın isminin "Muhammed" olduğuna işaret edilmesidir. Zürâre b. A'yun (ö. 149/766) kanalıyla ge-

103Nu'mânî, *Gaybe*, 217: "تميزوا"

104Nu'mânî, *Gaybe*, 217: "تغريلو"

105Nu'mânî, *Gaybe*, 217.

106Nu'mânî, *Gaybe*, 215.

107Nu'mânî, *Gaybe*, 215-216.

108Nu'mânî, *Gaybe*, 229.

109Nu'mânî, *Gaybe*, 230.

len haberde bir kişinin Muhammed el-Bâkır'a mehdînin ismini haber vermesini talep etmiş, imam ona, "onun ismi benim isimdir,"¹¹⁰ diyerek talebini yerine getirmiştir. Buradaki problem, gelecek imamın isminin gizli tutulması ve anılmaması gerektiğiyle ilgili haberlerle Muhammed el-Bâkır'dan gelen bu rivayetin çelişmesidir. Yine Muhammed el-Bâkır'dan nakledildiğine göre o, bu konuyu soran muhatabına mehdînin ismi hakkında hiç kimseye konuşmadığını, eğer konuşmuş olsaydı mutlaka ona da bu bilgiyi vereceğini söylemektedir.¹¹¹ Ayrıca Nu'mânî mehdî meselesini gaybet kavramıyla birleştirmeye çalışırken Ca'fer es-Sâdık'tan verdiği iki ayrı haberde önce on ikinci imamın gelişinin Allah tarafından bir haberde bir kere,¹¹² ikinci rivâyette ise iki kere ertelendiğini,¹¹³ bunun sebebi olarak da insanların sırra sâdık kalmadıklarını göstermektedir. Bir başka habere göre ise, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi Allah'ın gazabını çektiğini ve bunun üzerine hicri 70 senesinde göndermeyi va'dettiği mehdînin gelişini hicri 140 senesine ertelediğini belirtmektedir.¹¹⁴ Buraya kadarki haberlerin gaybetten çok gelecek on ikinci imamın gelişi ile ilgili olduğu dikkatimizden kaçmamıştır. Nu'mânî'nin kendisinden önceki ulemâdan farklı olarak on ikinci imam meselesini her haberin değerlendirilmesinde gaybet ile doğrudan doğruya irtibat kurmasıdır. Bunu hemen hemen her bâbta yapmaktan çekinmemiştir. Eserinin son bölümlerinde vurguladığımız bu gerçeği açıkça verdiği örnekle de desteklemektedir. O, bu konuda aynen şöyle demektedir: "Allah sizlere rahmet etsin ey mü'minler topluluğu! Kâim'in yaşı ve gizli olmasından dolayı bilinmezliği"¹¹⁵ hususunda iki Sâdık'tan sizlere gelen haberlere dikkat ediniz", gibi ahbâr onun gizli olacağını, kimsenin onu bilemeyeceğini ve anamayacağını ifade etmekle gaybetine işaret etmektedir.¹¹⁶ Daha önceki bölümlerde mehdînin sıfatları, yaşı, tavsiyeleri, geleceği vakitle ilgili vs. bütün haberlerin ardından Nu'mânî, meseleyi gaybetle birleştirmede sakınca görmez. Onu Küleynî'den ayıran en büyük özellik bu olduğu açıkça görülmektedir.

110 Nu'mânî, *Gaybe*, 236.

111 Nu'mânî, *Gaybe*, 300.

112 Nu'mânî, *Gaybe*, 303: "قد كان لهذا الامر وقت وكان في سنة اربعين ومائة فحدثتم به واذعتموه فاخره الله عز وجل"

113 Nu'mânî, *Gaybe*, 303-304: "يا ابا اسحاق ان هذا الامر قد اخر مرتين"

114 Nu'mânî, *Gaybe*, 304.

115 Nu'mânî, *Gaybe*, 340, "اخملنا ذكرا"

116 Nu'mânî, *Gaybe*, 340.

Sonuç

İsnâşeriyye İmâmiyyesi'ne göre imamların her biri, özellikle gelecek olan on ikinci/ son imamı (mehdî) haber vermişlerdir ve her biri onun zamanında olmayı ve ona hizmet etmeyi arzulamaktadır. Hicrî ilk üç asrın sonuna kadar tasnif edilmiş olan ilk temel İmâmiyye kaynaklarındaki *ahbâr* dikkatle incelendiğine bunların tamamen imâmet merkezli oldukları görülecektir. Gerek Sünnî düşüncenin gerekse muhalif İmâmî fırkaların baskısından kurtulmak, bunun yanında gaybet ile birlikte doğan krizlerin bir an evvel atlatılmasını temin açısından hep imamın varlığının lüzumu ile ilgili eserler telif edilmiş ve bu meseleye vurgu yapılmıştır. III. (IX.) asrın sonlarına kadar yazılan İsnâşeriyye İmâmiyyesi'nin temel eserlerindeki rivâyetlerin değerlendirilmesinden sonra ulaştığımız sonuçlar şöylece özetlenebilir:

1. İmâmiyye'nin, IV.(X.) asır âlimlerinin iddia ettiği gibi gaybet meselesinin Hz. Peygamber ile Ali'nin işaret ettiği bir konu olmadığı ve buna dair nakledilen haberlerin gerçeği yansıtmadığı görülmektedir.

2. III. (IX.) asra kadar gaybet ile ilgili olduğu belirtilen eserlerin hiçbirine ulaşılmadığını bizzat İsnâşeriyye ulemâsı ifade etmektedir.

3. En erken dönem eserleri olarak kabul edilen ve bugün elimizde olan *Dört Yüz Asıl*'dan günümüze ulaşabilen *On Altı Asıl*'da gaybete dair hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Bu eserlerdeki bilgiler tamamen on iki imam ve mehdî merkezlidir.

4. *On Altı Asıl* itibara alınarak III. (IX.) asrın sonuna kadar telif edilen ilk İmâmî hadis kaynaklarında gaybet mefhumu üzerinde durulmamaktadır.

5. İsnâşeriyye İmâmiyyesi'nde açık ve net bir şekilde gaybet konusunun, Küleynî ile başladığı ve Nu'mânî ile geniş bir şekilde Şia'da itikada ait bir mesele halini aldığı görülmektedir. Küleynî'deki rivâyetlerin azlığına mukabil, Nu'mânî'de bu haberlerin neredeyse on katına ulaşması bu görüşümüzü desteklemektedir. Bu haberlerin fazlalığının en büyük sebebi, daha önce on iki imam hakkında nakledilen haberlerin çoğunun gaybet kavramı ile doğrudan ilişkilendirilmesidir. Bu durum İsnâşeriyye açısından bir problem olmaktan çok, emîn ve âdil ricâl tarafından bir nevi ictihad telakki edilmektedir. Nitekim Nu'mânî (ö. 360/971) ile başlayan bu alandaki yoğun gayret ve mesai teksifi Şeyh Sadûk (ö. 381/991), Şeyh Müfid (ö. 413/1022) vd. arasında görülmektedir.

6. Küleynî, Nu'mânî, Şeyh Sadûk, Şeyh Müfid vd. sayesinde gaybet meselesinin akla, tarihî verilere, sosyal gerçeklere ters düşmediği hususları çerçevesinde tamamen on iki imam ve âhîrzamanda gelecek olan mehdî inancıyla bütünleştirildiği ve günümüze kadar bu haliyle korunduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Arjomand, Said Amir. "İmâmiyye Şîası'nda İmâmet Krizi ve Gaybet Kurumu: Sosyo-Tarihî Bir Bakış Açısı". çev. Ali Avcu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/2. (2010), 535-568.
- Benli, Yusuf. "İslam Tarihinde İlk Mehdi Tasavvurları". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 253-284. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Brown, Jonathan. "Şîa'da Hadis". çev. İbrahim Kutluay. *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/6 (2012), 137-153.
- Bulut, Halil İbrahim. "İlk Dönem İmâmî Kaynaklarda Gaybet Anlayışı". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/2 (2004), 49-68.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şîi Fırkalarda Gaybet ve Ric'at İnancı". *İslâmiyât*. sayı 1. (2004), 139-156.
- Bulut, Halil İbrahim. "Şeyh Müfid ve İmâmiyye Ekolünde Gaybet İnancının Aklileşmesi". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 9/1 (2005), 175-202.
- Celâî, Muhammed Hüseyin el-Hüseyinî. *Dirâse havl'e'l-usûlî'l erba'î mie*. Tahran: Merkezî İntişârâtî'l-A'lemî. 1394/1974.
- Çınar, Mahmut. "Sosyo-Psikolojik Bir Beklenti Olarak Mehdiliğin Teolojik Dayanakları". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 175-190. (Sivas): Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Dağ, Abdülkadir. İmâmiyye Şîası'nda Gaybet-i sugrâ. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1998.
- Doğruyol, Feyza. "Şîi-İmâmiyye'de Gaybet İnancının Temellendirilmesi: İlk Dönem Ahbârî ve Usûlî Argümanlar Üzerine Bir Değerlendirme". *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 41. (2021/3), 67-85.
- Esterâbâdî, Muhammed el-Emin. *el-Fevâidü'l-medeniyye*. thk. Rahmetullah er-Rahmetî el-Erâkî. Kum: Müessesetü'n-Neşri'l-İslâmî. 1424/2003.
- Fayyâz, Abdullah. *Târihü'l-İmâmiyye ve eslâfihim mine's-Şî'a*. Bağdat: Şebeketü Kübübi's-Şî'a. Matbaatü Es'ad. 1390/1970.
- Güneş, Hüseyin. "İslam Tarihinin İlk Mehdisi: Muhammed Bin Hanefiyye". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 135-158. (Sivas): Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.
- Hakyemez, Cemil. "Mehdî Düşüncesinin İtikadileşmesi Üzerine". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/5. (2004/1), 127-144.
- Hakyemez, Cemil. "On İkinci İmamın Gaybeti Fikrinin Ortaya Çıkışı". *Marife*. 8/3 (2008), 9-25.
- Hasenî, Hâşim Ma'rûf. *el-Mevzûât fi'l-âsâr ve'l-ahbâr -arz ve dirâse-*. thk. Üsâme es-Sâ'idî, Kum: yy. 1429/2009.
- Hekim, Muzir. "Gaybet-i Sugrâ ve Gaybet-i Kübrâ Dönemi". *Misbah* 8/15. (2019), 117-154.
- İlhan, Avni. "Gaybet". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/410-412. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kohlberg, Etan. "Gaybet Öncesi Şîa'da İmam ve Toplum". trc. Mazlum Uyar. *Dini Araştırmalar Dergisi* 3/7 (2000), 227-256.

Kummî, Sa'd b. Abdillâh Ebû Halef el-Eş'arî. *Kitâbü'l-makâlât ve'l-fırak*. tsh. Muhammed Cevâd Meşkûr. Tahran: Matba'atü Haydarî, 1341/1922.

Kutluay, İbrahim. "İmamiyye Şi'ası Hadis Literatüründe Mehdiye Dair Rivayetlerin Sünnî Kaynaklarla Mukayesesi: Mehdi Telakkisi Ehl-i Sünnet'e Şi'a'dan mı Geçti?". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 399-432. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

Kutluay, İbrahim. *Şi'a'da Hadis Usûlü: Ehl-i Sünnet Hadis Usûlü İle Mukayeseli bir Çalışma*. İstanbul: Rağbet Yayınları, 2020.

Kutluay, İbrahim. "Sistematik Ahbâriliğin Kurucusu Emin el-Esterâbâdî'nin *el-Fevâidü'l-Medeniyye* Adlı Eserinde İctihad ve Taklid Hakkındaki Görüşlerinin Tahlili". *Mizânü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* 12 (Haziran 2021), 13-40.

Kuzudışlı, Bekir. *Şia ve Hadis*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2017.

Kuzudışlı, Bekir. "Şi'a'da Rivayet Olgusunu Şekillendiren Temel Unsurlar". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 18/1. (2018), 59-92.

Küleynî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Ya'kûb b. İshâk. *el-Kâfî*. 8 Cilt. 4. Baskı, Tahran: Dârü'l-Kütübî'l-İslâmiyye. 1365/1946.

Meclîsî, Muhammed Bâkır b. Muhammed Takî. *Bihârü'l-envâr el-câmi'a li düveri ahbârî'l-eimmeti'l-ethâr*. 110 Cilt. 4. Baskı. Beyrut: Müessesetü'l-Vefâ'. 1404/1983.

Modarressî, Hossein. *Crisis and Consolidation in the Formative Period of Shi'ite Islam: Abû Ja'far ibn Qibâ al-Râzî and His Contribution to Imâmîte Shi'ite Thought*. Princeton: Darwin Press. İnc. 1414/1993.

Muzir Hekim. "Gaybet-i Sugrâ ve Gaybet-i Kübrâ Dönemi". *Misbah*, 8/15 (2019) 117-154.

Nevbahtî, Ebû Muhammed el-Hasan b. Mûsâ. *Fırakü's-Şia*. Beyrut: Menşûrâtü'r-Rızâ, 1433/2012.

Nu'mânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İbrahim b. Ca'fer el-Kâtib, *el-Ğaybe*, thk. Fâris Hassûn Kerim, Kum: Dârü'l-Cevâdeyn, 1432/2011.

Nürî, Mirzâ Hüseyin. *Müstedrekü'l-vesâil ve müstenbatu'l-mesâil*. 18 Cilt. Kum: Müessesetü Âli'l-Beyt li İhyâ'it-Türâs. 1408/1987.

Oktan, Yusuf. "İmamiyye Şi'ası'nın Ehl-i sünnetin On İkinci İmam'ın Gaybetini Kabul Ettiği İddiasının Tenkidi Eleştirel Bir Hadis Çalışması". *Uluslararası Hadis Araştırmaları Dergisi* 5. (2020), 4-37.

Sayd, Muhammed Meshârib Şâh. "Kendi Kaynaklarından Misallerle Şiit Hadis İstılahları". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/2 (Aralık 2021), 361-371.

Seyyid, Muhammed Meşârib Şâh. "İsbâtü'n-nakdi'l-metnî fi'l-hadis 'inde's-Şi'a". *Hadis Tetkikleri Dergisi* 19/1 (Haziran 2021), 67-82.

Sherazi, Muhammad Masharib. "Dikkate Alınması ve Anlaşılması Gereken İsmet Kavramları". *Dokuz Eylül Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 42/2 (Aralık 2015), 205-226.

Syed, Muhammad Masharib Shah. *Merviyâtü'l-isme beyne ehli's-sünne ve'l-İmamiyye*. İslamabad: el-Câmi'atü'l-İslâmiyyetü'l-Âlemiyye. Külliyyetü Usûli'd-Dîn. Kısmü'l-Hadis. Yüksek Lisan Tezi, 2015.

Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed b. Abdilkerim. *el-Milel ve'n-nihal*, tsh. Ahmed Fehmi Muhammed, 3 Cilt. 2. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1371/1992.

Tahrânî, Âgâ Büzürg-i. *ez-Zerî'a ilâ Tesânîfi's-Şeri'a*. 28 Cilt. 3. Baskı. Beyrut: Dârü'l-Edvâ', 1403/1983.

Toru, Ümüt. "Mehdi Düşüncesinin Ehl-i Sünnet'in Şiilik Algısına Etkisi ve Çağdaş Yansımaları". *Uluslararası Mehdilik Sempozyumu Bildirileri*. ed. Mehmet Tıraşçı vd. 599-616. Sivas: Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 2018.

el-Usûlû's-sitte 'aşer mine'l-usûlû'l-evveliyye. thk. Ziyâuddin el-Mahmâdî. Tahran: Dârü'l-Hadis li't-Tibâ'a ve'Neşr. 1423/2002.

